

خداوند متعال

محمدحسن قدردان قراملکی
ناشر: سازمان انتشارات فرهنگ و اندیشه اسلامی
چاپ اول: ۱۳۹۳
شمارگان: ۲۰۰۰
قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان
طراح جلد: سیدایمان نوری نجفی
چاپ و صحافی: مجاب

سرشناسه: قدردان قراملکی، محمدحسن، ۱۳۴۴-
عنوان و نام پدیدآور: خدا در تصور انسان / محمدحسن قدردان قراملکی
مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۲
مشخصات ظاهری: ۴۵۲ص.
شابک: ۰۰ - ۲۴۵ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.
موضوع: خداشناسی. موضوع: خدا - اثبات.
موضوع: خدا - صفات. موضوع: خداشناسی - فلسفه.
شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ق/۴۳/۲۱۷ BP
رده‌بندی دیوبی: ۲۹۷/۴۲
شماره کتابشناسی ملی: ۳۳۳۷۸۷

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۹	..... پیشینه
۲۵	..... مقدمه
۲۵	..... ۱. طرح مسئله و اهمیت آن
۲۸	..... ۲. پیشینه تحقیق
۲۹	..... ۳. روش تحقیق
۲۹	..... ۴. سؤالات اصلی و فرعی
۳۰	..... ۵. فرضیه تحقیق
۳۰	..... ۶. نوآوری‌ها و مزایای تحقیق

بخش اول: امکان تصور و شناخت خدا ۳۵

فصل اول: امکان تصور اجمالی ذات خدا ۳۷

گفتار اول: تبیین مفاهیم کلیدی ۳۷

۱. اشاره‌ای به معقولات و مفاهیم ذهنی ۳۸

۲. اشاره‌ای به معنای مطلق و چگونگی تصور آن ۴۱

گفتار دوم: مفهوم خدا معقول ثانی فلسفی ۴۵

پاسخ یک شبهه (تقریر فوق مبین صفات نه ذات خدا) ۴۸

گفتار سوم: رویکردهای تصور خدا ۵۰

۱. رویکرد عقلی محض ۵۰

۱-۱. برهان صدیقین ۵۱

- ۵۱..... ۱-۲. تحلیل واجب‌الوجود
- ۵۳..... ۲. رویکرد عقلی - حسی
- ۵۳..... ۳. رویکرد فطری و شهودی (علم حضوری)
- ۵۵..... ۳-۱. متعلق فطرت، موجود کامل و محبوب
- ۵۷..... ۳-۲. قادر مطلق، متعلق دیگر فطرت
- ۵۹..... ۳-۳. خدای یکتا، متعلق گرایش‌های فطری
- ۶۱..... **فصل دوم: امکان شناخت و تصور ذات خداوند**
- ۶۲..... گفتار اول: ادله عقلی قائلان به امکان شناخت و تصور ذات خدا
- ۶۲..... اشتراک در اصل وجود
- ۶۴..... تحلیل و بررسی
- ۶۴..... وجود، امر مشکک
- ۶۵..... ۲. پایه نقضی
- ۶۶..... ۳. مبانی مفهوم و حقیقت
- ۶۶..... ۲. اشتراک در ذات
- ۶۸..... تحلیل و بررسی
- ۶۸..... ۱. ذات، وجود خدا
- ۶۸..... ۲. تحلیل نسبت ذات کمالی انحصاری با ذات واجب
- ۶۸..... ۲-۱. عینیت صفات اختصاصی با ذات واجب
- ۶۹..... ۲-۲. عدم عینیت صفات اختصاصی با ذات واجب
- ۷۰..... ۲-۳. شناخت کامل مطلق (مقسم وابسته به شناخت اقسام)
- ۷۱..... ۲-۴. مقسم مفهوم عارضی لازم مشترک
- ۷۲..... ۳. نسبت و حکم وابسته به اصل شناخت
- ۷۳..... تحلیل و بررسی
- ۷۳..... ۴. برهان صدیقین
- ۷۶..... تحلیل و بررسی
- ۷۶..... ۱. فرق بین مقام شناخت و اثبات
- ۷۶..... ۲. شعاع وجودی خدا واسطه برهان صدیقین
- ۷۸..... ۵. تجربه دینی

- تحلیل و بررسی ۸۱
۱. انکار تجربه ناب دینی ۸۱
۲. احساسی و عاطفی بودن تجربه دینی ۸۲
۳. توصیف ناپذیری تجربه دینی ۸۳
۴. برگشت به فطرت و شهود عرفانی ۸۳
۶. فناء در خدا ۸۳
- تحلیل و بررسی ۸۶
- گفتار دوم: ادله نقلی قائلان به امکان شناخت و تصور ذات خدا ۸۸
۱. قائلان قوسین ۸۸
- تحلیل و بررسی ۸۹
۲. طایفه رومیان خدا توسط حضرت موسی ۹۰
- تحلیل و بررسی ۹۲
۳. ظاهر برخی آیات ۹۴
- تحلیل و بررسی ۹۵
- فصل سوم: استحاله** ۹۹
- مقدمه ۹۹
- گفتار اول: ادله استحاله ناظر بر معنی شناخت ۱۰۰
۱. خدا برتر از وجود و هستی ۱۰۰
- تحلیل و بررسی ۱۰۱
۲. وجود خدا وجود خاص و فراتر از فهم بشری ۱۰۳
- تحلیل و بررسی ۱۰۵
۳. مابینت بین وجود ممکن و خدا ۱۰۸
- تحلیل و بررسی ۱۰۸
۴. استحاله تعلق معرفت به وجود غیرمتمنای ۱۰۹
- ۴-۱. محدودیت، لازمه علم به غیرمتمنای ۱۰۹
- ملازمه معرفت به ذات با احاطه ۱۰۹
- ۴-۲. عدم حصول بی‌نهایت در ذهن ۱۱۰
- تحلیل و بررسی ۱۱۰

- ۱۱۰ ..... ۱. امکان تصور مطلق با تجرید
- ۱۱۱ ..... ۲. تعامل قوه عاقله و مخیله در تصور غیرمتناهی
- ۱۱۳ ..... ۳. چگونگی علم خدا به ذات غیرمتناهی خود؟
- ۱۱۴ ..... ۵. وجود تجردی و بسیط
- ۱۱۶ ..... ۶. عدم وجود مفهوم برای خدا
- ۱۱۶ ..... ۶-۱. وجود صرف و مطلق فاقد مفهوم
- ۱۱۷ ..... ۶-۲. فقدان صورت برای خدا
- ۱۱۸ ..... ۶-۳. اشتراک لفظی‌انگاری مفاهیم منسوب به خدا و دلایل آن
- ۱۱۸ ..... ۶-۳-۱. نسبت صفات کمالی به خدا مستلزم توصیف به وصف ممکنات
- ۱۱۸ ..... ۶-۳-۲. آیات و روایات دال بر عدم جواز اطلاق اسما و صفات خدا بر
- ۱۱۸ ..... ۷. ماهیت‌نداشتن
- ۱۱۹ ..... ۶-۳-۳. معرفت فعل خدا
- ۱۱۹ ..... ۸. عدم وجود معرفت برای خدا
- ۱۲۲ ..... ۷. ماهیت‌نداشتن
- ۱۲۳ ..... ۸. عدم وجود معرفت برای خدا
- ۱۲۶ ..... تحلیل و بررسی
- ۱۲۸ ..... ۹. عدم امکان شناخت حقیقت اشیا
- ۱۳۲ ..... تقریر دیگر
- ۱۳۳ ..... ۱۰. بی‌معنایی مفاهیم فرامادی
- ۱۳۴ ..... تحلیل و بررسی
- ۱۳۴ ..... ۱. لزوم دور
- ۱۳۵ ..... ۲. ادعای «لزوم تحقیق‌پذیری گزاره‌های معنایی خود گزاره ترکیبی
- ۱۳۵ ..... آزمون‌ناپذیر معنادار
- ۱۳۵ ..... ۳. عدم صحت ادعای کلیت
- ۱۳۶ ..... ۴. عدم نفی گزاره‌های فرامادی
- ۱۳۷ ..... ۵. نسبیت
- ۱۳۷ ..... ۶. عدم انسجام و بطلان اصل فرضیه
- ۱۳۸ ..... گفتار دوم: ادله استحاله ناظر بر فاعل شناسا

۱. کرانمندی معرفت انسان ۱۳۸
۲. درهم آمیختگی معرفت انسانی به مادیات ۱۳۹
۳. درهم آمیختگی واژگان انسانی با مفاهیم مادی ۱۴۰
- تحلیل و بررسی ۱۴۰
۱. وضع لفظ بر گوهر معنا بدون لحاظ خصوصیت ۱۴۰
۲. پاسخ یک اشکال ۱۴۲
۳. خلط اشتراک علوم ادبی با علوم عقلی ۱۴۴
۴. عدم احاطه معلول به علت ۱۴۵
- استحاله علم حضوری به خدا ۱۴۷
۶. انقلاب ذات ۱۴۸
- کلید بین اهِیم ذهنی ۱۵۰
- بر مگر (تعلق معرفت عقلی بر جزئیات) ۱۵۴
- تحلیل و بررسی ۱۵۴
۸. مصنوع بودن مفاهیم ذهنی ۱۵۶
- تحلیل و بررسی ۱۵۷
۹. غروب و زوال مفهوم ذهنی ۱۵۸
۱۰. غیبت مفاهیم ذهنی ۱۵۹
- تحلیل و بررسی دو دلیل اخیر ۱۶۰
- گفتار سوم: ادله نقلی فائلان به استحاله ۱۶۰
۱. آیات ۱۶۰
- آیات تزییعی ۱۶۲
۲. روایات ۱۶۳
- ۲-۱. اذعان معصومان به عدم معرفت خداوند ۱۶۳
- ۲-۲. ذات حق نهان و مستور ۱۶۳
- ۲-۳. تحیر و عجز عقول از معرفت خدا ۱۶۴
- ۲-۴. نهی از تفکر در ذات خدا ۱۶۷
- ۲-۵. حقیقت خدا غیر قابل تصور و تعقل ۱۶۸
- ۲-۶. عدم توصیف و تعریف خدا ۱۷۰

- ۲۲۸ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۲۸ ..... ۱. خلط مفهوم و مصداق
- ۲۲۸ ..... ۲. تعطیلی معرفت خدا
- ۲۲۹ ..... ۳. توصیف ممکنات به ضدیت با خدا
- ۲۳۰ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۳۳ ..... ۴. تردید یا انکار اصل وجود خدا
- ۲۳۴ ..... ۵. مخالفت با نصوص دینی
- ۲۳۴ ..... ۶. دو اشکال استاد مصباح
- ۲۳۴ ..... ۱-۶ سلب یک نقیض مثبت نقیض دیگر
- ۲۳۴ ..... ۲-۶ سلب یک نقیض مثبت معرفت و وجود نقیض دیگر
- ۲۳۵ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۳۶ ..... گفتار رویکرد تمثیلی
- ۲۳۸ ..... تمثیل معرفت و معرفت
- ۲۳۹ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۴۱ ..... گفتار چهارم: رویکرد معرفت‌شناختی (رویکرد کلامی - فلسفی)
- ۲۴۵ ..... فصل سوم: تعریف خدا، رویکرد عقلی
- ۲۴۶ ..... گفتار اول: تعریف خدا با صفات ذاتی و سلبی (ذاتی باب برهان)
- ۲۵۰ ..... ۱. تعریف خدا با صفات ذاتی
- ۲۵۱ ..... ۱-۱. مستقل و غنی
- ۲۵۲ ..... ۱-۲. مجرد
- ۲۵۴ ..... ۱-۲-۱. ویژگی‌های جسم مادی و مجرد
- ۲۵۷ ..... ۱-۲-۲. تجرد وجود خدا در روایات
- ۲۶۱ ..... ۱-۳. بسیط
- ۲۶۱ ..... ۱-۳-۱. اشاره‌ای به اقسام مرکب
- ۲۶۴ ..... ۱-۳-۲. بساطت خدا در روایات
- ۲۶۶ ..... ۱-۳-۳. بسیط وجود مطلق و کل الاشياء
- ۲۶۹ ..... ۱-۳-۴. نسبت کثرات با واحد بسیط

- ۲۷۰ ..... ۱-۳-۵. نسبت ذات خدا و صفات
- ۲۷۱ ..... ۱-۳-۵-۱. نظریه معتزله (نیابت ذات از صفات)
- ۲۷۲ ..... ۱-۳-۵-۲. نظریه اشاعره (اختلاف صفات و ذات)
- ۲۷۳ ..... ۱-۳-۵-۳. نظریه امامیه (عینیت صفات)
- ۲۷۴ ..... ۱-۳-۵-۴. نسبت صفات و ذات خدا در روایات
- ۲۷۸ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۸۲ ..... ۱-۴. غیرمتناهی
- ۲۸۳ ..... ۱-۴-۱. رهاورد وجود بی‌نهایت خدا
- ۲۸۳ ..... ۱-۴-۱-۱. عدم امکان شناخت ذات خدا
- ۲۸۳ ..... ۱-۴-۱-۲. تحقق با تمام موجودات
- ۲۸۴ ..... ۱-۴-۱-۳. مقارنت با تمام موجودات
- ۲۸۴ ..... ۱-۴-۱-۴. وجود خدا معلوم‌ترین معارف
- ۲۸۵ ..... ۱-۴-۱-۵. تفاسیر ناصحیح از غیرمتناهی
- ۲۸۵ ..... ۱-۴-۱-۶. تفسیر غیرمتناهی به نامتین یا فاقد صورت و فعلیت
- ۲۸۶ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۸۶ ..... ۱-۴-۲-۲. تفسیر غیرمتناهی به فاقد وصف
- ۲۸۷ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۸۷ ..... ۱-۴-۲-۳. وصف تناهی و نامتناهی تحت کمیات
- ۲۸۸ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۸۸ ..... ۱. وصف غیرمتناهی حکم و انتزاع عقل
- ۲۸۸ ..... ۲. نسبت وصف تناهی و نامتناهی به وجود به اعتبار انتزاع
- ۲۸۹ ..... ۳. ادعای بدون دلیل
- ۲۸۹ ..... ۴. موضوع وصف تناهی و عدم تناهی، مطلق وجود
- ۲۸۹ ..... ۵. ناسازگار با اصل امتناع ارتفاع نقیضین
- ۲۹۰ ..... ۶. تصریح به عدم تناهی خدا در روایات
- ۲۹۱ ..... ۱-۴-۲-۴. عدم تناهی مستلزم عدم اثبات
- ۲۹۲ ..... تحلیل و بررسی
- ۲۹۴ ..... ۱-۵. واحد و یکتا

- ۲۹۴..... ۱.۵-۱. استحاله فرض عدم اختلاف دو واجب الوجود
- ۲۹۵..... ۱.۵-۲. ملازمه اختلاف دو واجب الوجود با ترکیب
- ۲۹۶..... ۱.۵-۳. وحدت لازمه وجود نامتناهی و مطلق
- ۲۹۶..... ۱.۵-۴. روایات
- ۲۹۷..... ۱.۶. عالم مطلق
- ۲۹۸..... ۱.۷. قادر مطلق
- ۲۹۹..... دیدگاه تحدید قدرت خدا
- ۳۰۰..... ۱.۸. جواد و خیرخواه
- ۳۰۱..... ۱.۹. حی و زنده
- ۳۰۲..... ۱.۱۰. مُرید
- ۳۰۲..... ۱.۱۱. ازلی و ابدی (سرمدی)
- ۳۰۲..... تعریف خدا با صفات سلبی
- ۳۰۳..... ۲.۱. مرموز
- ۳۰۳..... ۲.۲. غیر مادی
- ۳۰۳..... ۲.۳. نبودن خدا و حاکم برای بیئی
- ۳۰۳..... ۲.۴. غیر قابل اشکال
- ۳۰۳..... ۲.۵. غیر قابل تغییر و تحول
- ۳۰۴..... ۲.۶. استحاله الم و لذت
- ۳۰۴..... گفتار دوم: تعریف با صفات فعلیه (ذاتی بوم)
- ۳۰۴..... ۱. خدای آفریننده
- ۳۰۴..... ۲. علةالعلل
- ۳۰۷..... فصل چهارم: گزارش و تحلیلی از تعریف‌های خدا
- ۳۰۷..... گفتار اول: تعریف خدا به لحاظ وحدت و کثرت
- ۳۰۸..... ۱. اشاره‌ای به پیشینه خداپرستی
- ۳۰۸..... ۱.۱. توحید
- ۳۰۹..... ۱.۱-۱. یهودیت
- ۳۱۱..... ۱.۱-۲. مسیحیت
- ۳۱۵..... تحلیل و بررسی

۱. ناسازگاری درونی ۳۱۵
۲. لزوم ترکیب در ذات خدا ۳۱۶
۳. نیاز حال به محل ۳۱۷
- ۱-۳-۱. اسلام ۳۱۸
- ۱-۳-۲. خدایان متعدد ۳۱۹
- ۱-۲-۱. نظریه پویش مندی و دینامیزم ۳۱۹
- ۱-۲-۲. نظریه تکاملی دین ۳۲۰
- ۱-۲-۳. سه گانه پرستی «تثلیث» ۳۲۲
- ۱-۲-۴. دوگانه پرستی «ثنویت» ۳۲۲
- ۱-۲-۵. رب الاربابی (خدای خدایان) ۳۲۳
- ۳-۱-۱. خدایی ۳۲۳
- ۳-۱-۲. سبب خید ۳۲۴
- ۳-۱-۳. سبب خریف و خید ۳۲۴
- ۱-۱-۱. توحید ذاتی ۳۲۵
- ۱-۱-۲. توحید بیگانه ۳۲۶
- ۲-۱-۱-۱. اجناسی ۳۲۶
- ۲-۱-۱-۲. وحدت ۳۲۷
- ۲-۱-۲. توحید صفاتی ۳۲۸
- ۲-۱-۳. توحید افعالی ۳۲۸
- ۲-۱-۴. توحید عبادی ۳۳۰
- ۲-۱-۵. اقسام دیگر توحید ۳۳۰
۳. سلب دو قسم وحدت از خداوند ۳۳۲
- ۳-۱. وحدت عددی ۳۳۲
- ۳-۲. وحدت نوعی ۳۳۲
۴. شبهه اطلاق وحدت عددی به خداوند در قرآن ۳۳۵
- تحلیل و بررسی ۳۳۶
۵. شبهه اطلاق وحدت عددی به خداوند در صحیفه سجادیه ۳۳۷
- تحلیل و بررسی ۳۳۷

- ۳۳۸..... ۱. نفی کثرت عددی از خدا
- ۳۳۸..... ۲. خدا مبدأ واحد عددی
- ۳۳۹..... ۳. نسبت واحدیت به خدا
- ۳۴۰..... ۴. نسبت مالکیت نه اتصاف
- ۳۴۰..... ۵. تقریب معقول به محسوس
- ۳۴۱..... گفتار دوم: تعریف خدا به لحاظ نقش وی در حدوث جهان
- ۳۴۱..... ۱. خدای آفریدگار (نظریه متکلمان و فلاسفه)
- ۳۴۲..... ۲. خدای متجلی (نظریه تجلی عرفا)
- ۳۴۲..... ۳. خدای آفریدگار (نظریه ازلی‌انگاری جهان)
- ۳۴۴..... ۴. خدای سهیم: تعریف خدا به لحاظ نقش وی در اداره جهان
- ۳۴۴..... عصر غایت به خداوند (اشاعره و آکازیونالیزم)
- ۳۴۶..... ۱. دیدگاه آکازیونالیزم
- ۳۴۸..... ۲. خدای انحصار
- ۳۵۱..... ۲. فاعلیت خدا در اول فاعلیت علل و اسباب (فلاسفه)
- ۳۵۲..... ۲-۱. ارتقای فاعلیت به نشأ و تشأن و تجلی در حکمت متعالیه
- ۳۵۵..... ۲-۲. تحدید نقش خداوند در سوی فلاسفه غرب
- ۳۵۵..... ۲-۲-۱. خدای صانعگر (نظریه فیلاطون)
- ۳۵۶..... ۲-۲-۲. خدای معمار غیب
- ۳۵۶..... ۲-۲-۳. خدای محرک و غیره (جبر الی)
- ۳۵۶..... ۲-۲-۴. خدای واضع قوانین حرکت و عموم
- ۳۵۷..... ۳. فاعلیت مستقیم خدا اصل استثناء (امامیه و بعضی اهل تسنن غربی)
- ۳۵۸..... خدای رخنه‌پوش یا تعمیرگاه موقت
- ۳۵۸..... ۴. استمرار تجلی و فیضان الهی (خلق مُدام)
- ۳۶۰..... ۵. نادیده‌انگاشتن نقش خدا و حصر فاعلیت به علل مادی (مادی‌گرایان و فیلسوفان غربی)
- ۳۶۰..... (دئیستی)
- ۳۶۱..... ۵-۱. خدای ساعت‌ساز لاهوتی
- ۳۶۱..... ۵-۲. خدای غایب یا معمار بازنشسته (دئیسم)
- ۳۶۲..... گفتار چهارم: تعریف خدا به لحاظ حلول و استعلاء

۱. تبیین دیدگاه حلول ۳۶۲
- ۱-۱. انحصار وجود حقیقی به خداوند ۳۶۳
- ۱-۲. سه نوع اتحاد محمول با موضوع ۳۶۵
- ۱-۳. تبیین نسبت خدا با هستی با چند مثال ۳۶۷
۲. تبیین دیدگاه استعلاء ۳۶۹
۳. حلول و استعلاء از منظر فلاسفه غربی ۳۶۹
۴. خدای مشخص و غیرمشخص ۳۷۱
- تحلیل و بررسی ۳۷۴
- نحوه تعریف خدا به لحاظ تغییر و اثرپذیری (ثابت و متغیر) ۳۷۶
۱. تعریف خدا به اعتبار تغییر و عدم تغییر ۳۷۶
- ۱-۱. فرض نامتغیر و مستقل ۳۷۷
- ۱-۲. خدای متغیر و وابسته ۳۷۸
۲. تعریف خدا به اعتبار انفعال و عدم آن ۳۷۹
- ۲-۱. خدای تأثیر و انفعال پذیر ۳۸۰
- ۲-۲. خدای تأثیر و مستقل ۳۸۰
- تحلیل و بررسی ۳۸۰
- گفتار ششم: تعریف خدا از منظر شدت کان و منکون ۳۸۱
۱. خدا مفهوم پارادوکس ۳۸۱
- ۱-۱. بی‌نهایت بودن صفات موجب تناقض ۳۸۱
- تحلیل و بررسی ۳۸۲
- ۱-۲. فاعل مختار مستلزم نقص و نیاز به تکامل ۳۸۳
- تحلیل و بررسی ۳۸۴
- ۱-۳. فرض خدای قادر و عالم مطلق موجب ضرورت علمی و جبری ۳۸۵
- تحلیل و بررسی ۳۸۵
۲. بی‌معنایی واجب‌الوجود ۳۸۷
- تحلیل و بررسی ۳۸۹
۱. وجوب معقول ثانی فلسفی ۳۸۹
۲. وجوب واجب‌الوجود وجوب ذاتی و ازلی ۳۹۰

سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در قالب چهار پژوهشکده «حکمت و دین‌پژوهی»، «نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی» و «دانشنامه‌نگاری دینی» و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده دین‌پژوهی با توجه به رسالت عظیمی که در ساحت تبیین، تحکیم و دفاع عالمانه و عقلانی، کشف منطق فهم و معرفت دینی، حضور بالفعل علمی در رویارویی با جریان‌های رقیب و معارض و تقویت و توسعه معرفت‌ریزان‌های همسو و فعال‌سازی آنها در ساحت اندیشه و انگیزه اسلامی دارد. مشتق بر گروه‌های علمی «قرآن‌پژوهی»، «کلام و دین‌پژوهی» و «منطق فهم دین» می‌باشد. برای تحقق اهداف زیر تلاش می‌کند:

۱. بازپژوهی و بازسازی حکمت، کلام و معارف اسلامی؛
۲. تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
۳. ایجاد بستر مناسب برای تعمیق، پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
۴. پاسخ به شبهات و تاسیسات فکری و فکری و تأیید و کلام اسلامی؛
۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌ها و تاسیسات فکری و فکری و تأیید و کلام اسلامی؛

اسلامی.

در راستای پیراستگی و بالندگی اندیشه دین‌پژوهی، گروه‌ها پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذار و تهیه طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود با محققان عرصه دین‌پژوهی واگذار کرده، بر روند اجرا و فرایند علمی و تولید نظارت می‌نمایند تا پژوهش و پردازشی درخور و معطوف به نیازهای جامعه علمی انتشار یافته و در دسترس عموم فرزندگان و دانش‌پژوهان ساحت دین‌پژوهی قرار گیرد.

یکی از حوزه‌هایی که این پژوهشگاه در آن به فعالیت گسترده دست زده، حوزه فلسفه دین بود. این نهاد توانست با بهره‌مندی از محققان برجسته، آثار پژوهشی متنوع در راستای پاسخگویی به نیازهای علمی، اجتماعی و فرهنگی

در حوزه فلسفه دین تولید نماید. برای ساماندهی و احراز مرجعیت علمی در این حوزه دانش، پژوهشگاه پیشنهاد تأسیس قطب علمی فلسفه دین را به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ارائه نمود. این پیشنهاد در سال ۱۳۹۱ به تصویب رسید و «قطب علمی فلسفه دین» تأسیس گردید، که اهداف عمده آن عبارتند از:

نقد فلسفه دین غربی

۱. تأسیس و توسعه فلسفه دین اسلامی
  ۳. پاسخ به سؤالات و شبهات در زمینه مسائل فلسفه دین در عرصه جهانی و داخلی
  ۴. ارتقای پژوهشی فعالیت‌های علمی در حوزه فلسفه دین در حوزه و دانشگاه در دو بخش آموزش و پژوهش برای احراز مرجعیت
  ۵. پشتیبانی علمی از عقلی و برون‌دینی نظام اسلامی و کاربردی کردن فلسفه دین اسلامی از طریق پژوهش‌ها
  ۶. کشف و تبیین و دفاع از مبانی علمی اسلامی و نقد مبانی رقیب
  ۷. ارتقای سطح کمی و کیفی آموزش فلسفه دین اسلامی در دانشکده‌های مربوطه در سراسر کشور
  ۸. سوق دادن محققین برجسته فلسفه دین به سمت مسئله‌یابی در زمینه‌های مرتبط با حوزه فلسفه دین و تبیین تأثیر آن بر زندگی علمی، اجتماعی و ارائه راه‌حل برای آن
  ۹. بسترسازی مناسب برای تربیت اندیشمندان متمم در این حوزه
- مسائل فلسفه دین اسلامی
- قطب برای تحقق اهداف خود با مراکز و مؤسسات برجسته که در زمینه مورد نظر قطب فعالیت علمی دارند بنای همکاری دارد. این قطب تلاش می‌کند در راستای تحقق اهداف فوق با بهره‌مندی از ظرفیت‌های پژوهشگاه و دیگر مؤسسات و نهادهای علمی کشور و محققان دین‌پژوه در سطح ملی و بین‌المللی فعالیت‌های علمی را سامان و در قالب‌های مناسب ارائه دهد.

اینک آنچه پیش روی شماست نتیجه یکی از پژوهش‌های مشترک «قطب فلسفه دین» و «گروه کلام و دین‌پژوهی» پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است. این پژوهش علمی محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدحسن قدردان فراملکی است که واکاوی موضوع تصور انسان از خدا پرداخته است و سعی می‌کند از گذر تتبع، نقد و پالایش تصورات ناصواب، تصویر صحیح و جامعی از خدا ارائه دهد؛ از این رو دو موضوع، دغدغه اصلی مؤلف در این نوشتار بوده است:

الف) آیا شناخت و معرفت خدا اعم از شناخت ذات، اسماء و صفات، امکان دارد؟ اگر امکان دارد چگونه می‌توان به شناخت خدا نائل آمد؟
ب) آیا معرفت خدا را به دیگران شناساند؟ اگر چنین چیزی امکان دارد، چگونه می‌توان آن را تعریف کرد؟

درباره موضوع اول (معرفت خدا)، محقق محترم ضمن محال‌شمردن معرفت ذات خدا به صورت مستقیم، بر آن است که انسان می‌تواند از طریق شناخت صفات ذاتی و احوالی خداوند، به شناخت خداوند، معرفت و علم اجمالی (معرفت عقلی و شهودی) پیابد.
امکان شناخت ذات خدا، با سه رویکرد: عقلی، محض، عقلی-حسی و فطری-شهودی، اثبات شده است.

درباره موضوع دوم (تعریف خدا)، مؤلف در این ضمن پذیرش امکان تعریف خدا، با انواع تعریف علم حصولی (تعریف ذاتی و محمولات بالصمیمه، تعریف لمی از طریق تحلیل مفهوم و حقیقت و مسائل وجود، تعریف با حوادث خاص) و نیز گزارش‌های مشترک صاحبان تجربه حسی و علم حضوری، به ارائه تعریف خدا پرداخته است.

ادامه بحث به رهیافت‌های مختلفی که در موضوع چگونگی تعریف خدا وجود دارد، اختصاص یافته است. نویسنده با نقد رویکردهای تشبیهی، تنزیهی و تمثیلی، رویکرد تنزیه در عین تشبیه را پذیرفته است.

بر خود لازم می‌دانیم از تلاش‌های علمی و ارزشمند محقق ارجمند، جناب

حجت‌الاسلام والمسلمین آقای محمدحسن قدردان قراملکی تشکر و قدردانی نماییم؛ همچنین از شورای علمی گروه کلام و دین پژوهی، به‌ویژه ارزیابان این تحقیق، حجج اسلام آقایان حمیدرضا شاکرین و عسکری سلیمانی امیری که با ارائه دیدگاه‌های ارزشمند خود بر غنای این اثر افزودند و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن بر عهده دارد، کمال سپاس و امتنان را داریم.

قطب علمی فلسفه دین

گروه کلام و دین پژوهی

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی

www.ketab.ir

مقدمه

۱- طرح مسأله و اهمیت آن

قدیمی‌ترین پیشینه شناخت انسان نسبت به خداوند به فطرت و سرشت آدمی برمی‌گردد که بیان آن نیز در عالم دنیا، بلکه در عالم ذر «الست» توسط آفریدگار متعال در سالود وجودی انسان نهاده شده است؛ چنان‌که آیه زیر از آن خبر می‌دهد:

«وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ»^۱

این معرفت و شناخت در کالبد مادر و خاکریز آدمی با تعلیم و تذکر الهی رشد و نمو پیدا نمود. اولین جلوه آن با تعلیم اسم الهی سوی خداوند بر حضرت آدم اتفاق افتاد^۲ که مقصود از آن شناخت اسماء و اسماست. حق تعالی بود. معرفت الهی، هم از طریق نسل‌به‌نسل و هم از طریق فطرت بر دست در رگ و عروق فرزندان آدم استمرار و سیلان پیدا نمود؛ البته نوع شناخت نسبت به

۱. اعراف: ۱۷۲. در تفسیر عالم ذر دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که براساس نظریه فلاسفه شناخت و بیمان فوق در عالم عقول و بنا بر نظریه متکلمان در عالم ارواح و انوار با انسان‌های کوچک و ریز «ذره» منشق‌شده از صلب حضرت آدم صورت گرفته است (برای توضیح بیشتر، ر.ک: محمدحسن قدردان قراملکی: کلام فلسفی؛ فصل عالم ذر).

۲. بقره: ۳۱-۳۲.

۳. صدر المتألهین: الشواهد الربوبیه؛ ص ۴۴/ همو، العرشیه؛ ص ۲۲۹.

مراتب علمی و معرفتی انسان‌ها متفاوت خواهد بود. پیامبران - خصوصاً پیامبران اولی‌العزم و انسان‌های کامل مثل خضر و لقمان - در مرتبه بالایی از معرفت الهی قرار دارند؛ چنان‌که امام علی علیه السلام از معرفت و رؤیت خداوند، البته از سنخ رؤیت شهودی سخن می‌راند: «مَا كُنْتُ أَعْبُدُ رَبًّا لَمْ أَرَهُ. قَالَ: وَكَيْفَ رَأَيْتَهُ؟ قَالَ: وَبِكَ لَا تُذْرِكُهُ الْعُيُونُ فِي مُشَاهَدَةِ الْأَبْصَارِ وَ لَكِنْ رَأَيْتُهُ الْقُلُوبَ بِحَقَائِقِ الْإِيمَانِ»^۱

در مقابل انسان‌های کامل، انسان‌های عادی هستند که نگاه معرفتی‌شان به خداوند از مرتبه پایین است؛^۲ چه بسا خداوند را در وجود جسم و قابل مشاهده نباشد. ایشان مادی انگاشته و از پیامبران خواستار رؤیت یا تعیین مجسمه و توالی خود پیدا شده‌اند.^۳ نمونه آن، تصویر شبان معاصر حضرت موسی از خداوند است. ایشان را متناسب افکار شبانی خود تصور نموده و به آن عشق می‌ورزید.^۴

تصویر ناصحیح و مبهم آلود از خدا به عوام مردم اختصاص نداشته، بلکه دامنگیر فلاسفه نامی یونان است. مثل افلاطون و ارسطو نیز شده است. خدای افلاطون نه خدای خالق و پروردگار است، خدای ارسطو نه خدای آفریدگار که خدای محرک است؛ لذا تالیف برهان‌ها و پیروهان معتقدند در فلسفه یونان هم خدای واحد و هم خدایان متعدد مطرح بوده است.

۱. کلینی؛ *مفاهیم الاسلام*؛ ج ۱، صص ۹۷ و ۱۳۸ / *شبهه*؛ ج ۱، صص ۱۰۹ و ۳۰۴ / محمدباقر مجلسی؛ *بحار الأنوار*؛ ج ۴، صص ۲۷ و ۴۱.
۲. اینجا می‌توان به تفاوت دو صحابه معروف یعنی سلمان و ابوذر را یاد کرد که امام سجاده علیه السلام فرمود اگر ابوذر می‌دانست که در قلب سلمان چه می‌گذرد، او را کشتن بهتر است. *وَاللَّهُ لَوْ عَلِمَ أَبُوذَرٍّ مَا فِي قَلْبِ سَلْمَانَ لَقَتَلَهُ* (محمد بن یعقوب کلینی؛ *مشروع*؛ ج ۱، ص ۲۰۱ / محمدباقر مجلسی؛ *بحار الأنوار*؛ ج ۲، ص ۱۹۰).
۳. *قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ* (اعراف: ۱۳۸) / *قَالَ مُوسَى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى تَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ* (بقره: ۵۵) / *سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ* (سجده: ۷۱).
۴. دید موسی یک شبانی را به راه کو همی گفت ای خدا و ای اله. تو کجایی تا شوم من چاکرت چارقت دوزم ز منم شانه سرت دستکت بوسم بمالم پایکت وقت خواب آید برویم جایکت... (جلال‌الدین مولانای بلخی؛ *مثنوی معنوی*؛ دفتر دوم، بیت ۲۵-۱۷۲۰، ص ۲۸۰).

در سده‌های اخیر نیز دانشمندان، اعم از عالمان علوم نظری مثل فلاسفه و عالمان دینی و تجربی، تعریف‌های مختلف و بعضاً غیرمنطقی‌ای از خدا ارائه کرده‌اند، به طوری که برخی از خدای ساعت‌ساز لاهوتی، خدای رخنه‌پوش، خدای واضع قوانین طبیعی و خدای بازنشسته سخن راندند.^۱

تحریف‌ها و ارائه تصویر باطل از خدا به قلمرو ادیان آسمانی مثل ثنویت در کین زرتشت (خدای یزدان و اهریمن) و آیین یهودیت (پسر خداانگاری مسیح^۲ و خداانگاری گوساله سامری^۳) و آموزه تثلیث در مسیحیت^۴ سرایت کرده است. خوشبختانه قرآن کریم به علت حفظ اصالت آسمانی‌اش از گزند تحریف در امان مانده است، لکن متأسفانه برخی از نحله‌های کلامی جهان اسلام از این آفت مصون نماندند. مثلاً مجسمه از باب تشبیه به تجسم خدا و اشاعره به رؤیت خدا و غیرت اعتقاد ورزیده‌اند.^۵ درباره توصیف ذات خدا نیز دیدگاه‌های مختلف ارائه شده که تفصیل آن در فصل آخر کتاب گزارش خواهد شد.

با توجه به نکات پیش گفته روشن می‌گردد تصویر خداوند در نزد برخی از انسان‌ها و مکتب‌ها، تار و کدر بوده و به تعارف‌سازی و پالایش نیازمند است، از این رو ادیان و پیامبران تمام جهد و تلاش خود را در ارائه تصویر مناسب و واقعی از آفریدگار به مخاطبان خود صرف کرده‌اند. با تصور صحیح ولو محدود و ناقص از خدا جوانه‌های معرفت و ایمان در سرش انسان‌ها بارور و

۱. تفصیل دیدگاه‌های مورد اشاره در متن و مستندات آنها در فصل آخر کتاب تعریف‌های خدا) ذکر خواهد شد.

۲. توبه: ۳۰.

۳. اعراف: ۱۴۸ / طه: ۸۸.

۴. وَ قَالَتِ الْيَهُودُ غَيْرُ ابْنِ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهِي قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلِ قَاتِلِهِمْ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ (توبه: ۳۰) / يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَ كَلِمَةٌ أُلْقِيَهَا إِلَى مَرْيَمَ وَ رُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رُسُلِهِ وَ لَا تَقُولُوا ثَلَاثَةَ نَسَاءٍ (نساء: ۱۷۱ / مائده: ۱۱۶).

۵. بحث رؤیت خدا در آینده در دفتر مستقل ارائه خواهد شد.

شکوفا شده و رهپویان آن به ساحل سعادت سرمدی نایل گردند؛ لذا بحث شناخت و معرفت خدا اعم از شناخت ذات، اسماء و صفات و در مرحله بعد بحث اثبات وجود حق تعالی از مباحث بنیانی ادیان آسمانی به شمار می‌رود. در اسلام نیز تأکیدات فراوانی بر آن شده است که آیات و روایات آن ذیل دیدگاه امکان شناخت ذات خدا خواهد آمد.

پیشینه تحقیق

پیشینه تحقیق به معنای بحث شناخت خدا و شناساندن آن به دیگران به زمان پهوری و پیامبران برمی‌گردد که عالمان ادیان با شناساندن خدا به مردم به بیان معنی آن بر حسب ظرفیت مخاطبان می‌پرداخته‌اند. در چهارمیان بحث شناخت خدا نخست در آیات و به دنبال آن در روایات پیامبر ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام مطرح شده است. نصوص دینی ناظر بر شناخت خدا حاوی نکات ظریف و ژرفای در معرفت و تعریف خداوند هستند که در متن کتاب به آن اشاره خواهد شد. عالمان اسلامی اعم از محدث، مفسر، متکلم و فیلسوف در تبیین آیات و روایات در ضمن آثار خود به تحلیل شناخت خدا و زوایای آن نایل امکان شناخت ذات، اسماء و صفات و تعریف آن پرداخته‌اند. شمار آثار منتشر شده در زمینه خدا به صدها بلکه چه بسا به هزاران اثر بالغ می‌شود، لکن بیشتر آنها موضوع اثبات وجود خدا و برخی نیز به تبیین اسماء و صفات پرداخته‌اند. بیجا می‌توان به کتاب *الاسماء والصفات بیهقی* (۴۵۸-۳۹۲ق) و *ابن تیمیه* (۶۵۲-۵۹۰ق) اشاره کرد. اما در موضوع تحقیق (چگونگی معرفت انسان به خدا) کتاب *تعریف* (آن) نگارنده کتاب مستقلی مشاهده نمود؛ چنان‌که اشاره شد، اندیشه متقدم آن را در ضمن مباحث تخصصی بحث کرده‌اند. از معاصران علامه طهرانی در

۱. درباره موضع نصوص دینی و فلسفه درباره ادله اثبات خدا، رک: محمدحسن قدردان *قراملکی؛ خدا در حکمت و شریعت*؛ فصل دوم و سوم.

آثار مختلف خود از جمله در تفسیر گران سنگ المیزان و اصول فلسفه و الرسائل التوحیدیه و استاد مطهری در پاورقی‌های اصول فلسفه و آثار دیگرش و استاد جوادی آملی به تبیین موضوع پرداختند. اخیراً هم از محققان آثاری درباره شناخت خدا تدوین یافته است که نوعاً توصیف و گزارشی از آرای عالمان خصوصاً اندیشوران غربی است.^۱

با مراجعه به آثار منتشره در مباحث دینی مغرب‌زمین اعم از دین‌پژوهی (م.م.)، فلسفه و فلسفه دین، این نکته دستگیر می‌شود که آنان در چهار و پنج سده اخیر اهتمام بیشتری نسبت به چیستی حقیقت الهی، معنا و مفهوم خدا دارند. چند کتاب آنان نیز به فارسی برگردانده شده است.^۲

۳. روش تحقیق

روش این تحقیق کتاب‌های با رویکرد توصیفی و تحلیلی است که گاهی تطبیق نیز در آن مشاهده می‌شود.

۴. سؤالات اصلی و فرعی

موضوع این تحقیق نحوه شناخت تصور انسان از خداوند و نیز نحوه تعریف آن است. سؤال اصلی تحقیق از دو سؤال دیگر استوار خواهد یافت: الف) وجود واقعی و به تعبیری تصویر حقیقی خداوند در انسان چگونه است؟ ب) آیا وجود خداوندی قابل ارائه و تبیین در قالب تعریف است؟ توضیح اینکه سؤال اول تنها به توصیف و گزارشی از رویکردهای اذهان

۱. ر.ک: عبدالله نصری؛ خدا در اندیشه بشر / صالح حسن‌زاده؛ سیر و تطور مفهوم خدا / دکتر سید محمد تقی میرزا؛ همایون همتی؛ خدا در فلسفه دکارت و صدرالدین شیرازی.

۲. ادلر، مورتیمر، ج: چگونه درباره خدا بیندیشیم / هانس کونگ؛ خدا در اندیشه فیلسوفان / بی‌اس / ا.ج. پی. آون؛ دیدگاه‌ها درباره خدا / ه. پ. آون؛ مقاله تعاریف و مفاهیم خدا، دایرةالمعارف فلسفه، زیر نظر کاپلستون، ج ۵، مندرج در: بهاء‌الدین خرمشاهی؛ خدا در فلسفه / باوکر جان و ستردیل؛ مفهوم خدا، رهیافت‌های جامعه‌شناسانه، انسان‌شناسانه و روان‌شناسانه / اتین ژیلسون؛ خدا و فلسفه.

- ۳-۲. استقرای کامل، تدوین نو و برای اولین بار از ادله قائلان به امکان شناخت ذات خدا با شش دلیل (اشتراک در وجود و ذات، توقف حکم به اصل شناخت، برهان صدیقین، تجربه دینی و فنا).
- ۳-۳. تقسیم جدید از ادله قائلان به استحاله شناخت ذات خدا به دو تقسیم: الف) ادله ناظر بر متعلق شناخت؛ ب) ادله ناظر بر فاعل شناسا.
- ۳-۴. استقرا و تدوین جدید از ادله قائلان به امکان شناخت ذاتی خدا. در بخش دوم (تعریف و توصیف خدا) فصل اول آن نکات زیر قابل تأمل است:
- ۳-۱. این بخش دوم با عنوان فوق می‌توان مدعی شد که با تقریر کامل در فلسفه و ملامت‌گرایی نو می‌باشد.
- ۳-۶. به جای جنبه نوآزمایی فلسفه غرب در ابداع تقسیم‌های مختلف برای «معرف» از جمله: معرفت حسی، اشاره‌ای، متنی، سیاقی، عملی و کارکردی، برای اولین بار نگارنده کوشیده است امکان تعریف خدا را در قالب‌های فوق تحلیل و بررسی کند.
- ۳-۷. تدوین جدید و کامل از ادله قائلان به استحاله تعریف خدا (عدم امکان تعریف ماهوی، عدم امکان تعریف با مسوسات، توقف تعریف به اصل شناخت ذات).
- ۳-۸. تدوین جدید و کامل از ادله قائلان به امکان تعریف خدا (تعریف به علم حصولی و حضوری).
- ۳-۹. دیدگاه‌های معروف (تشبیهی، تنزیهی، تمثیلی) را معترضه و تشبیه نوعاً درباره شناخت خدا مورد استفاده قرار گرفته، نویسنده در این تحقیق کوشیده است با چهار رویکرد فوق نیز به تعریف و توصیف خدا بپردازد.
- ۳-۱۰. در فصل آخر کتاب، نویسنده با تأمل در انواع تعریف اندیشمندان از خدا برای اولین بار تمام تعریف را با تقسیم موضوع محور دسته‌بندی کرده است؛ مثل تعریف براساس: وحدت و کثرت، نقش خدا در حدوث و اداره جهان، تغییر و اثرپذیری، حلول و استعلا، تعریف‌های شکاکان و منکران.

۱۱-۳. همچنین از نوآوری در عرصه تقریر می‌توان به تقسیم‌بندی تعریف‌های خدا اشاره کرد که نخست با ارائه یک تقسیم‌بندی جدید از نوع تعریف (تقسیم معرف به تعریف با مفاهیم کلی- ذاتی باب ایساغوجی، باب برهان و علوم - و تعریف با محسوسات متداول در فلسفه غرب مثل تعریف اشاره‌ای و مصداقی و عملی)، می‌کوشد خدا را با دو نوع تعریف، یعنی با علم حصولی (ذاتی باب برهان (محمولات بالضمیمه) و باب علوم (محمولات بالضمیمه)) و با علم حضوری تعریف کند.

۴. نوآوری در تحلیل‌ها و ادله: یکی از نوآوری‌های این تحقیق، استفاده از ادله متعدد ادله یک دیدگاه یا نقد آن است که حاصل تأمل نگارنده است. تحلیل‌ها و ادله فوق در موضع دیگر برای دیدگاه دیگری مطرح بود که از آن به‌عنوان تحلیل دیدگاه اصلی استفاده شد؛ مثلاً فلاسفه به عدم امکان شناخت حقیقت خدا می‌پندادند، لکن از آن به‌عنوان دلیل عدم شناخت خدا استفاده نشده است که در این تحقیق چنین شد.

۵. نظریه‌پردازی: نگارنده نظریه‌پردازی‌ها را در دو بخش (تصور و تعریف خدا) را با تقریر ادله رایج و اثبات کرده است. در بخش اول نگارنده با سه رویکرد: (۱. عقلی محض با تأکید برهان صدیقین و تحلیل واجب‌الوجود؛ ۲. رویکرد عقلی، حسی با تأکید بر بین‌حدوث، حرکت و نظم؛ ۳. رویکرد فطری شهودی با تأکید بر تعشق و محبت در موجود کامل، محبوب و قادر مطلق یکتا) به اثبات امکان شناخت ذات خدا، البته به‌طور اجمال - پرداخته است.

در بخش دوم نگارنده با انواع تعریف علم حصولی (تعریف با ذاتی باب برهان و علوم) و علم حضوری به ارائه تعریف خدا پرداخته است. نگارنده بر این باور است به‌علت عظمت موضوع بحث و محدودیت انسان خصوصاً کاستی‌های معرفتی و شهودی اینجانب، مجال گسترده‌ای برای بسط بحث باقی مانده است که امید است در آینده شاهد پژوهش‌های کامل‌تری در تبیین وجود الوهی و تعریف آن باشیم. هرچند انسان تا انسان است بر معرفت

خدای خود قادر نخواهد بود، چنان‌که خداوند در قرآن سه مرتبه فرمود: «وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ»^۱ لکن انسان از باب تحقق عینی پایه اول دین و دین‌داری «أَوَّلَ الدِّينِ مَعْرِفَتَهُ»^۲ باید نهایت جهد خود را در شناخت حقیقت الوهی مبذول دارد.

ای برون از وهم و قال و قیل من
 رحم فرما بر قصور فهم‌ها
 خاک بر فرق من و تمثیل من^۳
 ای و رای عقل‌ها و وهم‌ها^۴
 در پایان بر خود فرض می‌دانم که از تأمل و دقت نظری ارزیابان اندیشور
 تحقیقیت بنابر حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر عسکری سلیمانی و دکتر
 حمیدرضا شکرین همچنین از اعضای شورای علمی گروه کلام تشکر نمایم که
 با یادآوری نکات لطیف و سودمند اصلاحی خود بر این بنده منت نهادند.
 «اللهم وفقنا لتدبر ربنا»

محمدحسن قدردان قراملکی

۱. انعام: ۹۱/ حج: ۷۴/ زمر: ۶۷.

۲. ابومنصور طبری: الاحتجاج، ج ۱، ص ۱۹۸/ نهج‌البلاغه؛ خطبه اول، ص ۳۹.

۳. جلال‌الدین مولانای بلخی؛ مثنوی معنوی؛ دفتر ۵، بیت ۳۳۱۸، ص ۹۹۲.

۴. همان، دفتر ۶، بیت ۱۰۹۴، ص ۱۰۹۷.